ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μνήμων

Τόμ. 38, Αρ. 38 (2021)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΥΛΙΟΣ, Αναζητώντας την ειρήνη εν μέσω πολέμου: Η οθωμανική διπλωματική δραστηριότητα κατά το έτος 1685 και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου ❧ ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΓΑΣΤΕΡΑΤΟΣ, Νησί της Αφροδίτης ή νησί του Διονύσου; Η αγροτική οικονομία των Κυθήρων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1715 ❧ ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΙΡΑΣ, Οι οθωμανικές προσλήψεις της Σερβικής και της Ελληνικής Επανάστασης: Μια απόπειρα τυπολογίας ❧ ΜΙΧΑΛΗΣ ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Βαδίζοντας προς τη μάχη ανάποδα: Οι πολιτικές αντιλήψεις του 1821 και η Εποχή των Επαναστάσεων ❧ ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Πειρατεία, περιπλανήσεις και έρωτας στις ακτές της Χαλκιδικής: Μια οριενταλιστική μικροϊστορία εν έτει 1830 ❧ ΜΑΡΙΑΝΘΗ Φ. ΠΑΛΑΖΗ, Επιστημονικός πατριωτισμός και κοινωνική συνοχή στα συγγράμματα υγιεινής του Σαράντη Αρχιγένους ❧ ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΣΙΑΣ, Διερευνώντας τη θεσσαλική γαιοκτησία 1881-1900 ❧ ΔΕΣΠΩ ΚΡΙΤΣΩΤΑΚΗ, Η ιστορία της ομαδικής ψυχοθεραπείας στην Ελλάδα (1960-1980) ❧ ΑΝΝΑ ΜΑΡΙΑ ΣΙΧΑΝΗ, «Τα τεχνικά μέσα». Τεχνολογίες αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων και ιστοριοφιλολογική έρευνα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η περίπτωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΥΡΩΝ ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ – ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ – ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΖΑΚΙΩΤΗΣ – ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΙΒΑΝΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΟΥΠΗΣ – ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ, Ιστορική έρευνα και νέες τεχνολογίες: Προβληματισμοί και προκλήσεις με αφορμή την τρισδιάστατη αποτύπωση του πύργου της Ουρανούπολης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια πρώτη αποτίμηση: Χρήστος Λούκος, Αλεξάνδρα Σφοίνη, Έλλη Δρούλια ❧ Γεωργία Γκότση, Παναγιώτης Ελ Γκεντί, Δημήτρης Αγγελής-Δημάκης, Υβόν Κοσμά, Χρήστος Δεσύλλας

38

ΑΘΗΝΑ 2021

ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ Ή ΝΗΣΙ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ;

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΓΑΣΤΕΡΑΤΟΣ

doi: 10.12681/mnimon.38203

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΑΣΤΕΡΑΤΟΣ Σ. Ν. (2024). ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ Ή ΝΗΣΙ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ;: Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1715. *Μνήμων*, *38*(38), 33–56. https://doi.org/10.12681/mnimon.38203

ΣΠΥΡΟΣ ΓΑΣΤΕΡΑΤΟΣ

ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ Ή ΝΗΣΙ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ; Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΚΥΘΗΡΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1715

Τα οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα (tapu tahrir defterleri) αποτελούν σημαντικά τεκμήρια για την κατανόηση των οικονομικών –αγροτικών κυρίως– δομών του ελλαδικού χώρου κατά την οθωμανική περίοδο. Πρόκειται για πηγές δημοσιονομικού ενδιαφέροντος της Ύψηλής Πύλης, όπου καταγράφονταν οι ποικίλες φορολογικές επιβαρύνσεις σε φυσικές και χρηματικές αξίες αλλά και όσοι ήταν υπόλογοι σε αυτές. Η καταστίχωση αφορούσε σε συγκεκριμένη οθωμανική επαρχία και η καταγραφή φόρων και φορολογουμένων γινόταν στη βάση του οικισμού, μιας μονάδας γεωγραφικής-φορολογικής σημασίας. Παρότι τα κατάστιχα, ως πηγές δημοσιονομικής φύσης, χαρακτηρίζονται από στατικότητα και μονομέρεια, καθώς δραστηριότητες μηδενικού φορολογικού ενδιαφέροντος απουσιάζουν από την καταγραφή, η σύγχρονη έρευνα εξακολουθεί –με προσοχή– να βασίζεται στα δεδομένα τους για τη σκιαγράφηση της οικονομικής ζωής στον οθωμανικό κόσμο.[1]

Το παρόν άρθρο θα βασιστεί στο κατάστιχο που συνέταξαν οι Οθωμανοί αμέσως μετά την κατάκτηση των Κυθήρων (Τσούκας) το 1715, κατά τη διάρκεια του έβδομου βενετο-οθωμανικού πολέμου και στο πλαίσιο της ανακατάληψης της –από το 1687 βενετικής– Πελοποννήσου.[2] Το

1. Για τους περιορισμούς των καταστίχων, βλ. ενδεικτικά, Heath W. Lowry, «The Ottoman *Tahrir Defterleri* as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations», του ίδιου, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Κωνσταντινούπολη 1992, σ. 3-18· Margaret L. Venzke, «The Ottoman *Tahrir Defterleri* and Agricultural Productivity: The Case of Northern Syria», *Osmanlı Araştırmaları* 17 (1997), σ. 1-61· John C. Alexander, «Counting the Grains: Conceptual and Methodological Issues in Reading the Ottoman Mufassal Tahrir Defters», *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 19-20 (1999), σ. 55-71.

2. Για τις απογραφές ως μέθοδο της οθωμανικής κατάκτησης, βλ. Halil İnalcık, «Ottoman Methods of Conquest», *Studia Islamica* 2 (1954), σ. 103-129. Για το διοι-

κατάστιχο της Τσούκας (defter-i cezire-i ada-ı Çuka), το οποίο είναι δημοσιευμένο από την Ευαγγελία Μπαλτά,[3] περιλαμβάνει 71 κυθηραϊκούς οικισμούς, οι οποίοι ήταν κατανεμημένοι σε 4 ναχιγιέδες: Λιβαδίου (νότιο τμήμα νησιού), Μυλοποτάμου (κεντρικό και δυτικό τμήμα), Καστρισιάνικων (κεντρικό τμήμα) και Ποταμού (βόρειο τμήμα), ενώ η Χώρα, στον νότο, αποτελούσε χωριστή διοικητική ενότητα. Κάτω από κάθε οικισμό καταχωρίζονται οι άρρενες ενήλικες κάτοικοι (άνω των 13-15 ετών) και στη συνέχεια οι ποικίλοι δημοσιονομικοί καταναγκασμοί, στους οποίους ήταν υπόλογοι. Από ένα ετερόκλητο πλήθος επιβολών επί του προσώπου, επί της παραγωγής και επί μη παραγωγικών δραστηριοτήτων, θα απομονωθούν και θα αναλυθούν οι διάφορες επιβολές επί της παραγωγής, αγροτικές ως επί το πλείστον, με στόχο την ανασύσταση της κυθηραϊκής οικονομίας το 1715.

Παρότι διατηρούνται οι επιφυλάξεις μας αναφορικά με την πιστή αποτύπωση των οικονομικών δεδομένων, η απογραφή φαίνεται ότι βασίστηκε σε επιτόπια έρευνα. Αρχικά, ο υπολογισμός της παραγωγής των δημητριακών δεν βασίστηκε σε κάποιον «συντελεστή συσχέτισης», ο οποίος θα υποδήλωνε σταθερές στρεμματικές αποδόσεις, και επομένως δημοσιονομικές θεωρήσεις του πολιτικού κυριάρχου, αλλά σε καταμέτρηση της παραγωγής· επομένως, τα αναγραφόμενα ποσά υπόκειντο στις ιδιαιτερότητες του κυθηραϊκού τοπίου.[4] Εκτός αυτού, οι καταγεγραμμένες φορολογικές επιβαρύνσεις συνάδουν σε μεγάλο βαθμό με τη γενική εικόνα της κυθηραϊκής οικονομίας, όπως αυτή είναι γνωστή από προγενέστερες ή μεταγενέστερες πηγές.

Συνεπώς, η εγκυρότητα της καταγραφής επιτρέπει την αναγωγή των δεδομένων του καταστίχου σε αξιόπιστα γενικά σύνολα, αποδίδοντας μια ικανοποιητική εικόνα για την κυθηραϊκή οικονομία το 1715. Καθώς οι καταγεγραμμένες ποσοτικές αξίες αποτελούσαν το φορολογήσιμο τμήμα της παραγωγής, βοηθητικός για την εξαγωγή της συνολικής παραγωγικής δραστηριότητας είναι ο κανουνναμές (kanunname), ο τοπικός φορολογικός κανονισμός που εκδιδόταν από την κεντρική διοίκηση μαζί με το κατάστιχο και ρύθμιζε τις αναλογίες, σύμφωνα με τις οποίες φορολογούνταν τα

κητικό πλαίσιο της οθωμανικής κατάκτησης των Κυθήρων, βλ. Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, «Οθωμανική διοίκηση στα Κύθηρα και τοπική κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα (1715-1718 περίπου), *Πρακτικά ΙΗ΄ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου (31 Μαΐου – 1 Ιουνίου 1997)*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 67-90· Διονύσης Χατζόπουλος, *Ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος, 1714-1718*, Αθήνα 2002, σ. 100-195.

3. Ευαγγελία Μπαλτά, *Η οθωμανική απογραφή των Κυθήρων 1715*, Αθήνα 2009.

4. Για τη μέθοδο αυτήν, βλ. J. Alexander, «Counting», *ό.π.*, σ. 55-71.

διάφορα είδη.[5] Καθώς δεν είναι γνωστό αν υπήρχε τέτοια ρύθμιση για τα Κύθηρα, θα χρησιμοποιηθεί, όπου είναι απαραίτητο, ο κανουνναμές του 1715 για την Πελοπόννησο.[6] Εκτός αυτού, η σύντομη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί των Κυθήρων (1715-1718), «απαιτεί» την άντληση δεδομένων από τη μακραίωνη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στο νησί αλλά και από τον οθωμανικό νησιωτικό κόσμο, είτε για να επαληθευθούν είτε για να συμπληρωθούν τα στοιχεία της οθωμανικής απογραφής.[7]

Η αγροτική οικονομία της Τσούκας

Το έδαφος των Κυθήρων ήταν κατά βάση ημι-ορεινό, αν θεωρήσουμε ως όριο διάκρισης τα 200 μ.[8] Συγκεκριμένα, από τους 57 οικισμούς που μπορέσαμε να ταυτίσουμε στον χάρτη, οι 55 ξεπερνούν το όριο αυτό, χωρίς, ωστόσο, ουσιαστικές υψομετρικές διαβαθμίσεις, με τους περισσότερους να βρίσκονται μεταξύ 300 και 350 μ. Τα χαμηλά αυτά υψόμετρα και η έλλειψη υψηλών ορεινών όγκων στο νησί –υψηλότερο βουνό είναι ο Μερμηγκάρης (507 μ.)– δεν επηρέαζαν άμεσα τις καλλιεργητικές πρακτικές των Κυθηρίων, έθεταν, όμως, τους δικούς τους περιορισμούς: οι αποδόσεις του εδάφους ήταν ιδιαίτερα χαμηλές και ο κλήρος μικρός και κατακερματισμένος, εμποδίζοντας ουσιαστικά τη δημιουργία μεγάλης γαιοκτησίας στο νησί. Επιπλέον, σε αντίθεση με άλλα νησιά του Ιονίου, το μεγαλύτερο μέρος της κυθηραϊκής γης έμενε ακαλλιέργητο.[9]

---

5. Για τους κανουνναμέδες γενικά, βλ. John C. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kannunames for the Greek Lands, circa 1500 – circa 1600*, Αθήνα 1985.

6. Ευαγγελία Μπαλτά, «Οι κανουνναμέδες του Μοριά», *Ίστωρ* 6 (1993), σ. 49-58.

7. Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα 1914· Εμμανουήλ Γ. Δρακάκης, *Εμμανουήλ Κασιμάτης νοτάριος Κυθήρων (1560-1582)*, Αθήνα 1999· Marina Koumanoudi, «Fragments of an Island Economy: The Venier Kytheran Estate Records (15th c.)», Chryssa Maltezou κ.ά. (επιμ.), *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.). Atti del Convegno Internazionale di Studi Venezia, 3-7 dicembre 2007*, Βενετία 2009, σ. 497-514.

8. Για το όριο των 200 μ., βλ. Giorgos Vidras – Christos Kyriakopoulos – Elias Kolovos, «The Rural Economy of Ottoman Crete (1650-1670): A Spatial Approach», *Études Balkaniques* LV/4 (2019), σ. 801-830.

9. Σύμφωνα με μια βρετανική εκτίμηση του 1834, το ποσοστό της γης που έμενε ακαλλιέργητη, ήταν 77,57%, βλ. Σεβαστή Λάζαρη – Δημήτρης Ανωγιάτης – Μιλτιάδης Μπότσης, «Επτάνησα: Ο τόπος και οι άνθρωποι», Θεόδωρος Γ. Παππάς (επιμ.), *Εγχειρίδιο Ιστορίας Ιονίων Νήσων*, Κέρκυρα 2019, σ. 54-57.

Σύμφωνα με τα δεδομένα του καταστίχου, επιβλήθηκαν φόροι συνολικής αξίας 141.455 άσπρων (akçe). Από αυτούς, οι διάφοροι παραγωγικοί φόροι αποτελούσαν, με αξία 84.330 άσπρα, το 60% του συνόλου των επιβεβλημένων φόρων, γεγονός που πιστοποιεί την πρωτοκαθεδρία του πρωτογενούς τομέα στην κυθηραϊκή οικονομική ζωή. Τα διάφορα προϊόντα της γης εξυπηρετούσαν πρωτίστως βασικές ανάγκες των αγροτών, όπως διατροφή και ένδυση, καθώς και ποικίλες άλλες υποχρεώσεις στο πλαίσιο μιας οικονομίας εκφρασμένης σε ποσοτικές αξίες: τα χρέη εξοφλούνταν με την παραχώρηση προϊόντων, η δε παροχή εργασίας και άλλων υπηρεσιών πληρωνόταν σε είδος. Τα προϊόντα αυτά μπορούσαν παράλληλα να διοχετευθούν στην αγορά, με βασικό στόχο την απόκτηση χρημάτων για την αποπληρωμή μη παραγωγικών φόρων, όπως ο κεφαλικός, ο οποίος το 1715 αποτελούσε, μακράν, την πιο βαριά επιβάρυνση στο νησί.[10] Επιπλέον, με τα χρήματα αυτά ο χωρικός μπορούσε να συμπληρώσει ό,τι έλειπε από το νοικοκυριό του, σε εδώδιμα ή άλλα είδη.[11]

Για να διευκολυνθεί η ανάλυσή μας, οι διάφοροι παραγωγικοί φόροι θα ομαδοποιηθούν σε επιμέρους κατηγορίες: φόροι επί των δημητριακών, των οσπρίων, των δέντρων και των λαχανικών, και, από την άλλη, φόροι επί της «βιοτεχνικής» και κτηνοτροφικής δραστηριότητας.

Τα δημητριακά

Οι φόροι επί των δημητριακών αποτελούσαν, με συνολική αξία 43.080 άσπρα, το 51,1% των οφειλόμενων καταβολών επί της παραγωγής, εικόνα που επιβεβαιώνεται και από τη μεταγενέστερη βενετική φορολογική απογραφή του 1772.[12] Πρόκειται σαφώς για τον κεντρικό άξονα της αγροτικής ζωής του νησιού, σε καμία, όμως, περίπτωση για μονοκαλλιέργεια.[13]

10. Από το κατάστιχο κεφαλικού φόρου (cizye defteri), που έχει δημοσιευτεί και αυτό από την Ε. Μπαλτά, συνάγεται ότι η επιβάρυνση του κεφαλικού φόρου ήταν 341.700 άσπρα, βλ. Ε. Μπαλτά, *Οθωμανική απογραφή*, ό.π., σ. 167 κ.ε.

11. Σπύρος Ασδραχάς, «Η αγροτική οικονομία», Σπύρος Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία (ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνας)*, τ. Α΄, Αθήνα 2003, σ. 312-313, 321· Δημήτριος Παπασταματίου, «Η οικονομία», Δημήτριος Παπασταματίου – Φωκίων Κοτζαγεώργης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, Αθήνα 2015, σ. 170.

12. Στην απογραφή αυτήν οι Βενετοί απαιτούσαν από τους νησιώτες για εντριτεία (terzaria) 200 τσεκίνια, τα οποία αποτελούσαν το ήμισυ της συνολικής επιβάρυνσης των νησιωτών, βλ. Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως*, τ. Β΄, ό.π., σ. 252-253.

13. Σ. Ασδραχάς, «Η αγροτική οικονομία», *ό.π.*, σ. 289.

Τα σιτηρά που καλλιεργούνταν στο νησί το 1715, ήταν το σιτάρι, το κριθάρι, η σίκαλη και το σμιγάδι. Οι ποσοτικές αξίες κάθε δημητριακού –και για τα τέσσερα είδη– αποδίδονται με μουζούρια (muzur), με κάθε είδος, βέβαια, να διατιμάται διαφορετικά από τον Οθωμανό γραφέα. Συγκεκριμένα, ένα μουζούρι σιταριού κοστολογείτο στα 40 άσπρα, του κριθαριού και του σμιγαδιού στα 30, ενώ της σίκαλης στα 20. Στον παρακάτω Πίνακα υπολογίζεται η συνολική παραγωγή κάθε δημητριακού, σύμφωνα με το οθωμανικό κατάστιχο. Επειδή οι ποσότητες που καταγράφονται, αφορούν μόνο στη φορολογική ποσότητα που απαιτούσε ο νέος πολιτικός κυρίαρχος, το σύνολο των μουζουριών κάθε δημητριακού το πολλαπλασιάζουμε στη συνέχεια με τον αριθμό 7, καθώς ακολουθείται η διάταξη του κανουνναμέ της Πελοποννήσου, σύμφωνα με την οποία οι Οθωμανοί απαιτούσαν ως φορολογία το $^1/_7$ της συνολικής παραγωγής δημητριακών από τους χριστιανούς.[14] Μετά τον υπολογισμό του συνολικού όγκου παραγωγής, δηλώνεται στην επόμενη στήλη η χρηματική αξία και στην τελευταία η ποσοστιαία αναλογία κάθε δημητριακού στο σύνολο των φόρων του τεφτεριού:

Πίνακας 1

Παραγωγή και φορολόγηση δημητριακών στα Κύθηρα, 1715

Είδος	Ποσότητα δηλωμένη στο κατάστιχο (φορολογήσιμη)	Ετήσια συνολική παραγωγή	Χρηματική αξία στο κατάστιχο	Φορολογική αναλογία (επί των φόρων παραγωγής)
Σιτάρι	515	3.605	20.620	24,5%
Κριθάρι	320	2.240	9.560	11,3%
Σίκαλη	15	105	300	0,4%
Σμιγάδι	417	2.919	12.600	14,9%
Σύνολο	**1.267 μουζ.**	**8.869 μουζ.**	**43.080 άσπρα**	**51,1%**

Σύμφωνα με τον Πίνακα 1, στα Κύθηρα το 1715 παρήχθησαν συνολικά 8.869 μουζούρια δημητριακών.[15] Αναφορικά με την ειδικότερη σύνθεση των δημητριακών, φαίνεται ότι το νησί δεν παρέκκλινε από τη γενι-

14. Ε. Μπαλτά, «Οι κανουνναμέδες», *ό.π.*, σ. 52-53.

15. Η Ε. Μπαλτά προτείνει 13.000 μουζούρια, γιατί, θεωρώντας ότι οι Οθωμανοί απαιτούσαν το δέκατο της παραγωγής των δημητριακών, πολλαπλασίασε με το 10. Δεδομένου ότι στην απογραφή των δημητριακών ο γραφέας δεν αναφέρει τη χαρακτηριστική φράση «δεκάτη του...» («öşri...»), όπως κάνει με άλλα προϊόντα του νη-

κή νόρμα του ελλαδικού χώρου, καθώς και εδώ το σιτάρι εμφανίζεται ως η κυρίαρχη καλλιέργεια.[16] Η πρωτοκαθεδρία αυτή αποτυπώνεται τόσο σε ποσοτικές, όσο, κυρίως, σε χρηματικές αξίες, απόρροια και της υψηλότερης διατίμησής του σε σχέση με τα υπόλοιπα είδη. Ακολουθεί το σμιγάδι, δημητριακό το οποίο προέρχεται από τη μείξη του σιταριού και του κριθαριού. Συγκρίνοντας μόνο την εκτιμώμενη παραγωγή σε είδος, φαίνεται ότι το σμιγάδι δεν υπολειπόταν πολύ από την αντίστοιχη παραγωγή του σιταριού, επιβεβαιώνοντας τη σημαντική θέση που κατείχε και αυτό στο αγροτικό τοπίο των Κυθήρων, όπως συνέβαινε και σε άλλα νησιά.[17]

Μετά το σιτάρι και το σμιγάδι έπεται το κριθάρι. Η παρουσία του στο κυθηραϊκό αγροτικό τοπίο ήταν σημαντική μεν αλλά σποραδική, καθώς σε αρκετούς οικισμούς εμφανιζόταν σε μικρές ή και μηδενικές ποσότητες, εικόνα που δεν συνάδει με τις καλλιεργητικές τάσεις άλλων νησιών, ιδίως των Κυκλάδων, όπου το κριθάρι αποτελούσε το βασικό δημητριακό.[18] Το προϊόν αυτό ήταν πιθανό να χρησιμοποιείτο και ως ζωοτροφή («αλογοκριθή»), λόγω της απουσίας της βρόμης και του κεχριού.[19] Η σίκαλη, τέλος, καταγράφεται μόνο στη Χώρα των Κυθήρων, υποδηλώνοντας, χωρίς να εξαντλείται, βέβαια, το ζήτημα, ότι η πρωτεύουσα ήταν

σιού, ακολουθούμε το $^{1}/_{7}$ που προβλεπόταν στη γειτονική Πελοπόννησο, βλ. Ε. Μπαλτά, *Οθωμανική απογραφή*, ό.π., σ. 36.

16. Σ. Ασδραχάς, «Η αγροτική οικονομία», *ό.π.*, σ. 292.

17. Πρβλ. τις περιπτώσεις της Άνδρου και της Σύρου, Γιώργος Βίδρας, *Η αγροτική οικονομία και κοινωνία της Σύρου μέσα από τις οθωμανικές φορολογικές καταστιχώσεις του 1670/71*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2008, σ. 58· Ηλίας Κολοβός, «Πίσω στα τεφτέρια; Οικονομικά μεγέθη και κοινωνική δομή στην Άνδρο του 17ου αιώνα με βάση το οθωμανικό κτηματολόγιο: Τρόποι ανάλυσης, μεθοδολογικά προβλήματα και ιστοριογραφικά ζητήματα», Σωκράτης Πετμεζάς κ.ά. (επιμ.), *Θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές έρευνες. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας, Ρέθυμνο, 10-13.12.2008*, Αθήνα 2012, σ. 78.

18. Για τέτοια παραδείγματα, βλ. Σ. Ασδραχάς, «Η αγροτική οικονομία», *ό.π.*, σ. 293-294· Elias Kolovos, «Beyond "Classical" Ottoman *Defterology*: A Preliminary Assessment of the *Tahrir* Registers Concerning Crete and the Aegean Islands», Elias Kolovos κ.ά. (επιμ.), *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History. Studies in Honor of John C. Alexander*, Κωνσταντινούπολη 2007, σ. 222-231· Γ. Βίδρας, *Η αγροτική οικονομία*, ό.π., σ. 59· Ben J. Slot, «Το οθωμανικό defter της Τήνου το 1716 ως πηγή για τη δημογραφία και την οικονομία της», π. Μ. Φώσκολος (επιμ.), *Από την Τήνο του Βενετού δόγη στην Τήνο της Υψηλής Πύλης. 300 χρόνια από την παράδοση του κάστρου της Τήνου. Δήμος Τήνου, Α΄Ιστορικό Συνέδριο*, Τήνος 2017, σ. 261.

19. Σ. Ασδραχάς, «Η αγροτική οικονομία», *ό.π.*, σ. 294.

ενδεχομένως και η αποκλειστική παραγωγός αυτού του δημητριακού.

Δεδομένης της σημαντικής θέσης των δημητριακών στη διατροφή των χωρικών, ένα βασικό ζήτημα είναι αυτό της σιτάρκειας, εάν δηλαδή η εμφανιζόμενη παραγωγή επαρκούσε για την επιβίωση του κυθηραϊκού πληθυσμού. Η συνολική εκτιμώμενη ετήσια παραγωγή δημητριακών στα Κύθηρα, το 1715, αντιστοιχεί σε 170.684 χιλιόγραμμα, δηλαδή 147 για κάθε χανέ του νησιού.[20] Από αυτό το σύνολο πρέπει να αφαιρεθεί, αρχικά, το $^1/_3$ της σοδειάς κάθε οικισμού, το οποίο αποθηκευόταν και χρησίμευε για τη σπορά του επόμενου έτους, και ένα επιπλέον 10%, το οποίο ισοδυναμεί με απώλειες από το άλεσμα και από διάφορα πτηνά και τρωκτικά που προκαλούσαν ζημιές στη σοδειά.[21] Μετά από αυτές τις αφαιρέσεις, προκύπτει ότι σε κάθε χανέ[22] αντιστοιχούσαν ετησίως 88,3 χλγρ. για κατανάλωση. Αν, μάλιστα, αφαιρεθεί και η ποσότητα που όφειλε κάθε νοικοκυριό να καταβάλλει ως φόρο,[23] συνάγεται ότι κατά μέσο

20. Για τη μετατροπή από μουζούρια σε χιλιόγραμμα χρησιμοποιήθηκε –ελλείψει άλλων πληροφοριών– το κρητικό μουζούρι, το οποίο αντιστοιχούσε σε 15 οκάδες. Εφόσον η συνήθης οκά αντιστοιχούσε σε 1,283 χιλιόγραμμα, ένα μουζούρι αντιστοιχούσε σε 19,2 χιλιόγραμμα· η αναλογία αυτή είναι κοντά σε αυτήν που μαρτυρείται για το κυθηραϊκό μουζούρι του 16ου αιώνα. Η διαίρεση των συνολικών χιλιογράμμων έγινε με το 1.160, αριθμό που αφορά στο σύνολο των αναγραφόμενων χανέδων (νοικοκυριών) του νησιού, βλ. Halil İnalcık, «Introduction to Ottoman Metrology», *Turcica* 15 (1983), σ. 318-320, 340· Ε. Δρακάκης, *Εμμανουήλ Κασιμάτης*, ό.π., σ. 220· Molly Greene, *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Πρίνστον 2000, σ. 125. Από την άλλη πλευρά, για τον Kiel το κυθηραϊκό μουζούρι ισοδυναμούσε με 38 λίτρα, Machiel Kiel, «The Smaller Aegean Islands in the 16th-18th Centuries According to Ottoman Administrative Documents», Siriol Davies – Jack L. Davis (επιμ.), *Between Venice and Istanbul. Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, Αθήνα 2007, σ. 41.

21. Nenad Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube, 1526-1690*, Λέιντεν 2006, σ. 187· Δημήτριος Παπασταματίου, «Δημοσιονομικές επιβολές και στοιχεία της αγροτικής οικονομίας στον καζά της Χρούπιστας στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα», Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος (επιμ.), *Όψεις του Άργους Ορεστικού (Χρούπιστας) κατά την Τουρκοκρατία (1400-1912)*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 139.

22. Χανές: νοικοκυριό αλλά και μονάδα φορολογικής σημασίας, η οποία ήταν υπόχρεη στην κοινή εξόφληση διάφορων καταναγκασμών (π.χ. κεφαλικός φόρος). Παρότι η σχέση πραγματικού και φορολογικού νοικοκυριού δεν ήταν αυταπόδεικτη, στα Κύθηρα, όπως και γενικά στον νησιωτικό κόσμο του Αιγαίου, ο χανές δεν είναι πολύ μακριά από την έννοια του πραγματικού νοικοκυριού, βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος – αρχές 19ου αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 30-31.

23. Για τον υπολογισμό της ποσότητας αυτής τα φορολογήσιμα μουζούρια

όρο, κάθε χανές είχε στη διάθεσή του 83 χλγρ. ή, αντίστοιχα, 20,8 κατ' άτομο, θεωρώντας ότι μια κυθηραϊκή οικογένεια την εποχή εκείνη αποτελείτο κατά μέσο όρο από 4 άτομα. Εφόσον τα 200 χλγρ. θεωρούνται ως το ετήσιο διατροφικό ελάχιστο για την επιβίωση ενός ατόμου στις προβιομηχανικές κοινωνίες,[24] φαίνεται ότι οι παραγόμενες ποσότητες δημητριακών στο νησί ήταν πολύ χαμηλές· γίνονται, μάλιστα, ακόμη χαμηλότερες, εάν ληφθεί υπόψη η ανάγκη διατροφής και των ζώων του νοικοκυριού από την εναπομείνασα αυτή ποσότητα, επομένως τίθεται σημαντικό ζήτημα επιβίωσης.[25]

Αν εφαρμόσουμε στο σύνολο των κυθηραϊκών οικισμών την ποσότητα των χιλιογράμμων που αντιστοιχούσαν ανά άτομο, μετά τις απαραίτητες αφαιρέσεις, προκύπτει ότι κανένας οικισμός δεν προσεγγίζει το συμβατικό όριο των 200 χλγρ. Η μεγαλύτερη αναλογία κατά κεφαλή ήταν τα μόλις 52,1 χλγρ. ανά άτομο στο Στραπόδι (ναχιγιές Λιβαδίου), ενώ στους υπόλοιπους 70 οικισμούς η αναλογία ήταν κάτω από 50 χλγρ. Αν, σύμφωνα με τη μικρή σιτοπαραγωγή των Κυθήρων, τα 40 χλγρ. ανά κεφαλή θεωρηθούν «ικανοποιητική» ποσότητα, είναι μόλις επτά οι οικισμοί που ξεπερνούν το όριο αυτό. Πρόκειται για οικισμούς που δεν συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλύτερων των Κυθήρων (ο μεγαλύτερος είναι οι Αλεξανδράδες με 17 χανέδες), επιβεβαιώνοντας τον γενικό κανόνα ότι οι οικισμοί με χαμηλό πληθυσμιακό βάρος είχαν μεγαλύτερο βαθμό σιτάρκειας, σε σχέση με τους πολυπληθείς οικισμούς.[26]

Η αποτύπωση μιας χαμηλής παραγωγής το 1715 συνάδει με την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί και κατά την προγενέστερη βενετική περίοδο, όταν οι επισιτιστικές κρίσεις ήταν συχνές.[27] Ο επαρκέστερος τρόπος συμπλήρωσης του ελλείμματος δημητριακών ήταν το παρα-

κάθε οικισμού μετατράπηκαν σε χιλιόγραμμα και το αποτέλεσμα της μετατροπής αυτής αφαιρέθηκε από το σύνολο των μουζουριών.

24. Σπύρος Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας)*, Αθήνα 1978, σ. 52.

25. Ε. Μπαλτά, *Οθωμανική απογραφή*, ό.π., σ. 34.

26. Πρβλ. το Άργος Ορεστικό, Δ. Παπασταματίου, «Δημοσιονομικές επιβολές», *ό.π.*, σ. 140-141.

27. Βλ. σχετικά Μαρία Γ. Πατραμάνη, «Λιμοί και λοιμοί στα Κύθηρα. Η στάση των βενετικών αρχών και του πληθυσμού (16ος-18ος αι.)», Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Άνθη Χαρίτων: μελετήματα εόρτια συγγραφέντα υπό των υποτρόφων του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, επί τη πεντακοσιετηρίδι από της ιδρύσεως της Ελληνορθοδόξου Κοινότητος Βενετίας, έτι δε επί τη τεσσαρακονταετηρίδι από της ενάρξεως λειτουργίας του Ινστιτούτου*, Βενετία 1998, σ. 569-619.

πλήρωμα μέσω άλλων καλλιεργειών· εφόσον η κυθηραϊκή γη απέδιδε μεγαλύτερες ποσότητες σε άλλα προϊόντα, μέρος του παραγόμενου όγκου εμπορευματοποιείτο από τους χωρικούς και με τα εισοδήματα που αποκτούσαν, προμηθεύονταν την απαραίτητη ποσότητα δημητριακών από το καθημερινό ή εβδομαδιαίο παζάρι.[28]

Τα όσπρια

Τα όσπρια αποτελούσαν και αυτά σημαντικό κομμάτι της διατροφής του χωρικού. Στα Κύθηρα καταγράφονται κουκιά και ρεβίθια, ενώ απουσιάζουν τα διάφορα είδη φακής, η οποία ήταν γενικά πολύ διαδεδομένη στο μεσογειακό αγροτικό τοπίο. Και για τα όσπρια χρησιμοποιείται το μουζούρι ως μέτρο χωρητικότητας, με την τιμή του να ανέρχεται στα 30 άσπρα για τα κουκιά και στα 40 για τα ρεβίθια. Για να καταδειχθεί η σημασία αυτής της καλλιέργειας στα Κύθηρα, ακολουθούμε την ίδια μέθοδο: Αρχικά υπολογίζουμε την ετήσια παραγωγή, με πολλαπλασιασμό του συνόλου των μουζουριών του tahrir με το 7 και στη συνέχεια θα υπολογιστεί η συμμετοχή του κάθε οσπρίου στη συνολική φορολογική επιβάρυνση.

Πίνακας 2
Παραγωγή και φορολόγηση οσπρίων στα Κύθηρα, 1715

Είδος	Ποσότητα στο κατάστιχο (φορολογήσιμη)	Ετήσια παραγωγή	Χρηματική αξία	Φορολογική αναλογία (επί των φόρων παραγωγής)
Κουκιά	34	238	1.020	1,2%
Ρεβίθια	1	7	40	0,1%
Σύνολο	**35 μουζούρια**	**245 μουζούρια**	**1.060 άσπρα**	**1,3%**

Με βάση τον Πίνακα 2, φαίνεται ότι η παραγωγή των οσπρίων γενικά ήταν χαμηλή. Μεταξύ των δύο αναγραφόμενων ειδών οι αγρότες έδειχναν σχεδόν αποκλειστική προτίμηση στα κουκιά, όσπριο αρκετά διαδεδομένο στον ελλαδικό χώρο, οι ποσότητες του οποίου, όμως, ήταν πολύ μικρές και η καλλιέργειά τους δεν ήταν πυκνή στο νησί. Πλην του

28. Ηλίας Κολοβός, *όπου ἦν κῆπος. Η μεσογειακή νησιωτική οικονομία της Άνδρου σύμφωνα με το οθωμανικό κτηματολόγιο του 1670*, Ηράκλειο 2017, σ. 30.

ναχιγιέ του Ποταμού, όπου τα κουκιά καλλιεργούνταν στο μεγαλύτερο ποσοστό των οικισμών, στο υπόλοιπο νησί η καλλιέργεια αυτή είναι περιορισμένη. Όσον αφορά στα ρεβίθια, καταγράφεται συνολικά μόλις 1 μουζούρι, και αυτό στη Χώρα, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ερωτήματα τόσο ως προς την πιθανή καλλιέργειά τους μόνο εκεί –όπως και στην περίπτωση της σίκαλης– όσο και για την ευρύτερη ύπαρξή τους στις καλλιεργητικές προτιμήσεις του νησιού.[29]

Με βάση την καταγεγραμμένη παραγωγή, φαίνεται ότι δεν υπήρχε ευρεία καλλιέργεια οσπρίων στα κυθηραϊκά χωράφια. Το πιο σύνηθες είναι η φορολόγηση ενός μόνο μουζουριού κουκιών, ενώ η μεγαλύτερη ποσότητα που συναντάται, είναι τα 4 μουζούρια του Στραποδίου, οι κάτοικοι του οποίου είχαν γενικά υψηλότερη, σε σχέση με τους υπόλοιπους, παραγωγή δημητριακών. Η αραιή αυτή καλλιέργεια στα κουκιά εξηγείται ίσως από την υψηλή –για τα δεδομένα του νησιού– φορολογική διατίμηση των δύο οσπρίων αλλά και την προτίμηση της κτηνοτροφίας από τους Κυθήριους, τα διατροφικά προϊόντα της οποίας ήταν ίσης, αν όχι μεγαλύτερης, θερμιδικής αξίας με τα όσπρια.[30] Πάντως, δεν αποκλείεται να υπήρχε μικρή παραγωγή στο πλαίσιο του νοικοκυριού, προορισμένη για αυτοκατανάλωση, η οποία διέφευγε του δημοσιονομικού ελέγχου των Οθωμανών.

Οπωρικά και δέντρα

Τα λαχανικά, τα φρούτα και οι δεντροκαλλιέργειες, γενικά, διαδραμάτιζαν και αυτά βοηθητικό ρόλο στη διάρθρωση της αγροτικής οικονομίας και ζωής. Ωστόσο, το μόνο σχετικό είδος που απαντά στο κατάστιχο, είναι τα κρεμμύδια, τα οποία αντιστοιχούν, με 380 άσπρα, μόλις στο 0,5% της συνολικής φορολογικής επιβάρυνσης. Η καταγραφή, μάλιστα, της χρηματικής τους αξίας και μόνο αναιρεί κάθε απόπειρα ανασύστασης της συνολικά παραγόμενης ποσότητάς τους στο νησί. Στους 12 οικισμούς, όπου καταγράφεται παραγωγή κρεμμυδιών, υπάρχει σταθερή επιβάρυνση 30 άσπρων· μόνο η Χώρα επιβαρυνόταν με φόρο 50 άσπρων,

29. Ο Γ. Λεοντσίνης αναφέρει την καλλιέργεια μαναρολιών (είδος λαθουριού), κουκιών και χοντροκουκίων. Αν και δεν επισημαίνει τη χρονική περίοδο για την οποία κάνει λόγο, η ύπαρξη δύο διαφορετικών ειδών κουκιών πιθανώς ίσχυε και το 1715, παρόλο που αυτό δεν μπορεί να τεκμηριωθεί, βλ. George N. Leontsinis, *The Island of Kythera. A Social History (1700-1863),* Αθήνα 2000, σ. 236.

30. Πρβλ. Δ. Παπασταματίου, «Δημοσιονομικές επιβολές», *ό.π.*, σ. 143.

κάτι που υποδηλώνει πιθανόν μεγαλύτερη συγκέντρωση ή παραγωγή του συγκεκριμένου προϊόντος εκεί.

Από την άλλη, η απουσία άλλων λαχανικών και δέντρων στο κατάστιχο είναι αξιοσημείωτη, ιδίως αν ληφθεί υπόψη η σημασία τους στη σύνθεση της νησιωτικής αγροτικής οικονομίας.[31] Παρόλο που η μεγάλη ανάπτυξη των δέντρων και των κήπων στα Κύθηρα παρατηρήθηκε την περίοδο της βρετανικής κυριαρχίας (αρχές 19ου αιώνα), η παρουσία τους στο νησί είναι διαπιστωμένη ήδη από πιο πριν. Συγκεκριμένα, νοταριακές πράξεις του 16ου αιώνα κάνουν μνεία σε περιβόλια, κήπους και δέντρα όπως αχλαδιές, κερατέες (χαρουπιές), αμυγδαλιές, συκιές και αγριοσυκιές, αλλά και σε ξερικούς κήπους, τις «εμπαμπακίες» ή «μπαπακίες», στους οποίους μπορούσαν να καλλιεργηθούν άλλα αγροτικά προϊόντα.[32] Συνεπώς, παρόλο που στο κατάστιχο δεν καταγράφονται, πρέπει να θεωρείται βέβαιη η ύπαρξη κήπων και δέντρων στο νησί, δεδομένης της σημασίας τους στην καθημερινή ζωή των νησιωτών, τουλάχιστον από τον 16ο αιώνα και εξής.[33]

Η «βιοτεχνική» δραστηριότητα

Ο όρος «βιοτεχνική» είναι συμβατικός, καθώς πρόκειται για αγροτικές και ημι-βιοτεχνικές δραστηριότητες, το προϊόν των οποίων υφίστατο απλώς μια περαιτέρω επεξεργασία. Η δραστηριότητα αυτή αφορούσε κυρίως στην οικιακή επεξεργασία των πρώτων υλών και στόχευε στην κάλυψη τοπικών αναγκών, ενώ το όποιο περίσσευμα διοχετευόταν στην αγορά. Με βάση την κατηγοριοποίηση που ακολουθούμε, τέτοιου είδους καλλιέργειες στα Κύθηρα θεωρούμε την ελαιοπαραγωγή, την αμπελουργία, το λινάρι, το βαμβάκι και τη μελισσοκομία.[34]

---

31. Γ. Βίδρας, *Η αγροτική οικονομία*, σ. 65· Η. Κολοβός, *όπου ἦν κῆπος*, ό.π., σ. 36-39· Αγγελική Πανοπούλου, «Η εκρίζωση των αμπελώνων της Τήνου στις αρχές του 17ου αιώνα», π. Μ. Φώσκολος (επιμ.), *Από την Τήνο*, ό.π., σ. 160.

32. G. Leontsinis, *Kythera*, ό.π., σ. 237. Για τα νοταριακά αυτά έγγραφα, βλ. Ε. Δρακάκης, *Εμμανουήλ Κασιμάτης*, ό.π., σ. 102-103, 225, 247, 280-281, 306 308, 322, 365.

33. Και στην Άνδρο, παρόλο που τα «μποστάνια» (κήποι) απουσίαζαν από το 45,3% των χανέδων του νησιού, η σημασία τους ήταν πολύ σημαντική στη διατροφή των Ανδριωτών, Η. Κολοβός, *όπου ἦν κῆπος*, ό.π., σ. 51, 55.

34. Για τον όρο αυτόν και τις καλλιέργειες που περικλείει, βλ. Δ. Παπασταματίου, «Δημοσιονομικές επιβολές», *ό.π.*, σ. 148.

Πίνακας 3
Η φορολογία των «βιοτεχνικών» δραστηριοτήτων στα Κύθηρα

Είδος	**Φορολογική αξία**	**Φορολογική αναλογία (επί των φόρων παραγωγής)**
Ελαιόλαδο	11.180	13,3%
Μούστος	12.980	15,4%
Λινάρι	1.370	1,6%
Βαμβάκι	610	0,7%
Κυψέλες	1.550	1,8%
Σύνολο	**16.510 άσπρα**	**32,8%**

Η ελαιοκαλλιέργεια ήταν δραστηριότητα που απαντά σε όλους τους κυθηραϊκούς οικισμούς και αυτό υποδηλώνει τη σπουδαιότητά της για το νησί· το ίδιο ίσχυε γενικά στον νότιο ελλαδικό χώρο. Η διάδοσή της στα Κύθηρα ανάγεται πιθανόν στον 17ο αιώνα, όταν η Βενετία, θέλοντας να απεξαρτηθεί από το λάδι της Απουλίας, ενθάρρυνε την εισαγωγή της ελαιοκαλλιέργειας στις κτήσεις της. Η ελιά αποτελούσε μακροπρόθεσμη επένδυση για τους αγρότες, καθώς δεν απέδιδε κάθε χρόνο. Ο καρπός της και το ελαιόλαδο ήταν βρώσιμα, ενώ το δεύτερο χρησίμευε και στον φωτισμό, τη σαπωνοποιία και την υφαντουργία.[35]

Με βάση το κατάστιχο, στα Κύθηρα φορολογήθηκε το παραχθέν ελαιόλαδο ανά κύλινδρο (kilinder). Συγκεκριμένα, καταγράφονται 366 κύλινδροι, καθένας από τους οποίους αποτιμάται σε 30 άσπρα· η συνολική χρηματική τους αξία ανέρχεται στα 11.180 άσπρα. Για να βρεθεί το σύνολο της παραγωγής, πολλαπλασιάζουμε τον αριθμό των κυλίνδρων με το 10, λόγω της αναφοράς σε δεκάτη (öşr-i) ελαιολάδου, στο κατάστιχο, αλλά και της απαίτησης του δέκατου των ελαιοδέντρων στην Πελοπόννησο,[36] με αποτέλεσμα να παράγονται το 1715 στα Κύθηρα 3.660 κύλινδροι λαδιού. Με βάση την αντιστοιχία ενός κυλίνδρου προς δύο οκάδες,[37] η συνολική παραγωγή ήταν 7.320 οκάδες ή 9.392 χλγρ, η οποία αντιστοιχεί σε 2 χλγρ. ανά Κυθήριο.[38]

35. Σ. Ασδραχάς, «Η αγροτική οικονομία», *ό.π.*, σ. 306-307.

36. Ε. Μπαλτά, «Οι κανουνναμέδες», *ό.π.*, σ. 54.

37. Mehmet Ali Ünal, «Rumeli Sancaklarında Ölçüler ve Tartılar», Zafer Gölen κ.ά. (επιμ.), *Osmanlı Dönemi Balkan Ekonomisi*, Άγκυρα 2018, σ. 50.

38. Η διαίρεση έγινε με το 4.640, καθώς τόσοι υπολογίστηκαν ότι ήταν οι κάτοικοι του νησιού το 1715.

Η φορολόγηση της δεκάτης του ελαιολάδου και όχι των δέντρων υποδηλώνει μια ζωηρή, για τα κυθηραϊκά δεδομένα, παραγωγή. Καθώς υπάρχουν εκτιμήσεις για την αποδοτικότητα της ελιάς, μπορούμε να εκτιμήσουμε τον αριθμό των δέντρων του νησιού. Από τη μια πλευρά, αν υιοθετήσουμε την εκτίμηση της Μπαλτά, ότι ένα ελαιόδεντρο στην Πελοπόννησο το 1715 απέδιδε 3 οκάδες λάδι,[39] τότε οι 7.320 οκάδες ελαιολάδου, που υπολογίσαμε ότι παράγονταν στα Κύθηρα το 1715, αντιστοιχούν σε 2.440 δέντρα σε όλο το νησί. Από την άλλη πλευρά, αν θεωρήσουμε ότι μία ελιά απέδιδε 8 οκάδες λαδιού,[40] τότε ο αριθμός των δέντρων είναι ακόμα μικρότερος: 915. Το εύρος που προέκυψε από τους υπολογισμούς μας είναι αρκετά μικρό, ιδίως αν λάβουμε υπόψη ότι μερικές δεκαετίες αργότερα, το 1757, καταγράφηκαν στο νησί 31.584 ελαιόδεντρα· αυτή η μεγάλη αύξηση υποδηλώνει πιθανόν ελλιπή καταγραφή της ελαιοπαραγωγής από τους Οθωμανούς.[41] Πάντως, ακόμη και αν ο αριθμός των δέντρων το 1715 ήταν μεγαλύτερος, η αύξησή τους, σαράντα χρόνια μετά, είναι αδιαμφισβήτητη. Η αύξηση αυτή θα συνεχιστεί και κατά τη διάρκεια της βρετανικής κυριαρχίας.[42]

Είναι πιθανό το παραγόμενο ελαιόλαδο να αποτελούσε ένα από τα εξαγώγιμα προϊόντα των Κυθήρων, δεδομένης και της ύπαρξης Βρετανού και Γάλλου προξενικού πράκτορα στο νησί, οι οποίοι έδειχναν γενικά ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το προϊόν αυτό. Η σημασία, άλλωστε, του ελαιολάδου της γειτονικής νότιας και νοτιοδυτικής Πελοποννήσου αλλά και του Αρχιπελάγους για τις σαπωνοποιίες και υφαντουργίες της Γαλλίας καθιστά πιθανή την ένταξη των Κυθήρων σε ένα ευρύ εμπορικό δίκτυο διοχέτευσης του παραγόμενου λαδιού στο γαλλικό εμπόριο, χωρίς να αποκλείο-

39. Ευαγγελία Μπαλτά, «Η ελαιοκαλλιέργεια στον τουρκοκρατούμενο Μοριά», *«Ο δε τόπος... ελαιοφόρος». Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, Αθήνα 2007, σ. 95.

40. Η. Κολοβός, *όπου ἦν κῆπος*, ό.π., σ. 35.

41. Δεδομένης της μηδενικής καταγραφής των ποικίλων δεντροκαλλιεργειών από τους Οθωμανούς, η συνήθης πρακτική οι ελιές να βρίσκονται διάσπαρτες με άλλα δέντρα, πιθανόν «απέκρυψε» σημαντικό αριθμό ελαιοδέντρων, βλ. Σπύρος Ασδραχάς – Νίκος Καραπιδάκης, «Οι μεγάλοι τομείς. Οικονομία της υπαίθρου, οικονομία των πόλεων, η σταθερή των τεχνικών», Σπύρος Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό.π., τ. Α΄, σ. 176.

42. Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως*, τ. Α΄, ό.π., σ. 185-186, υποσ. 3· G. Leontsinis, *Kythera*, ό.π., σ. 238-239. Η ίδια σταδιακή αύξηση της ελαιοπαραγωγής παρατηρείται και στη Λέσβο, βλ. Δημήτρης Καρύδης – Machiel Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2000, σ. 146, 150, 165.

νται και περιπτώσεις λαθραίων εξαγωγών, σε συνδυασμό με το ακμάζον στην περιοχή πειρατικό φαινόμενο.[43] Βέβαια, η απουσία κάποιου «εμπορικού» φόρου που να σχετίζεται με το λάδι,[44] και η τεχνική ανεπάρκεια των εγκαταστάσεων θέτουν ερωτήματα αναφορικά με τον βαθμό εξαγωγής του κυθηραϊκού λαδιού.

Η αμπελουργία αποτελούσε, μαζί με τα δημητριακά και το ελαιόλαδο, τις τρεις σημαντικότερες καλλιέργειες του ελλαδικού αγροτικού τοπίου, οι οποίες, μάλιστα, θεωρούνται ως κοινό χαρακτηριστικό των μεσογειακών αγροτικών κοινωνιών.[45] Στα Κύθηρα η θέση της καλλιέργειας αυτής ήταν πολύ σημαντική, καθώς, με την εξαίρεση των Τριφυλλιάνικων, η παρουσία του φόρου είναι σταθερή σε όλους τους οικισμούς, ενώ φαίνεται ότι κατέχει σημαντικότερη θέση στο αγροτικό τοπίο του νησιού σε σχέση με τις ελιές.[46]

Στα Κύθηρα οι Οθωμανοί φορολόγησαν τον μούστο επιδιώκοντας να καρπωθούν το πλέον κερδοφόρο επεξεργασμένο προϊόν της αμπελουργίας.[47] Ως προς τη μονάδα μέτρησης, ο μούστος υπολογιζόταν σε φορτώματα (himl ή yük), τα οποία ανέρχονται σε 651 για το σύνολο του νησιού. Αναφορικά με το χρηματικό του ισοδύναμο, το ένα φόρτωμα κοστολογείται από τον Οθωμανό γραφέα στα 20 άσπρα. Εφόσον γίνεται

43. Αγγελική Πανοπούλου, «Πειρατικά επεισόδια στον θαλάσσιο χώρο των Κυθήρων (13ος-18ος αι.)», *Νόστος* 2 (2003), σ. 201-223. Ε. Μπαλτά, «Η ελαιοκαλλιέργεια», *ό.π.*, σ. 95-96· Allaire B. Stallsmith, «One Colony, Two Mother Cities: Cretan Agriculture Under Venetian and Ottoman Rule», Siriol Davies – Jack L. Davis (επιμ.), *Between Venice and Istanbul. Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, Αθήνα 2007, σ. 164. Τέτοιου είδους λαθραίες εξαγωγές μαρτυρούνται για τη Σάμο και τη Λέσβο, βλ. Δ. Καρύδης – M. Kiel, *Μυτιλήνης* αστυγραφία, ό.π., σ. 164· Σοφία Ν. Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 125.

44. Τέτοιος φόρος δεν μαρτυρείται ούτε επί Βενετών στα μέσα του 18ου αιώνα, βλ. Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής* διοικήσεως, ό.π., τ. Α΄, σ. 188.

45. Ευαγγελία Μπαλτά, «Το κρασί στους οθωμανικούς χρόνους», Ελένη Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Οίνος: πολιτισμός και κοινωνία*, Αθήνα 2006, σ. 94-96.

46. Παρότι θεωρείται ότι τον 17ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο παρατηρείται μεταστροφή της σχέσης αμπέλι – ελιά υπέρ της δεύτερης, στα Κύθηρα δεν μαρτυρείται (ούτε και επί Βρετανών) ελαιοπαραγωγή που να υπερκερνά την αμπελουργία, βλ. M. Greene, *A Shared World*, ό.π., σ. 110-123. Φωκίων Π. Κοτζαγεώργης, *Μικρές πόλεις της ελληνικής χερσονήσου κατά την πρώιμη νεότερη εποχή: η περίπτωση της Ξάνθης (15ος-17ος αι.)*, Ξάνθη 2008, σ. 194-195· Σ. Λάζαρη – Δ. Ανωγιάτης – Μ. Μπότσης, «Επτάνησα», *ό.π.*, σ. 61.

47. Αντιθέτως, στον κανουνναμέ της Πελοποννήσου προβλεπόταν κατάργηση της δεκάτης του μούστου, βλ. Ε. Μπαλτά, «Οι κανουνναμέδες», *ό.π.*, σ. 53.

αναφορά σε δεκάτη (öşr-i) μούστου, τότε στα Κύθηρα το 1715 έχουμε συνολικά 6.510 φορτώματα μούστου. Με βάση την αντιστοιχία του φορτώματος με 88 οκάδες, η οποία ίσχυε στην Πελοπόννησο του 18ου αιώνα,[48] η συνολική παραγωγή μούστου είναι 572.880 οκάδες ή 735.005 χλγρ., παραγωγή ιδιαίτερα μεγάλη, αν συγκριθεί με ανάλογες περιπτώσεις στις Κυκλάδες.[49] Σύμφωνα με τον παραπάνω υπολογισμό, σε κάθε Κυθήριο αντιστοιχούν 158,4 χλγρ. μούστου.

Πίνακας 4
Η «μεσογειακή τριάδα» προϊόντων

Αγροτικό προϊόν	Φορολογική αξία	Συνολική παραγωγή
Δημητριακά	43.080 άσπρα	170.684 χλγρ.
Ελαιόλαδο	11.150 άσπρα	9.392 χλγρ.
Κρασί	12.980 άσπρα	735.005 χλγρ.

Με βάση τον Πίνακα 4, παρότι τα δημητριακά ήταν ο κύριος άξονας των καλλιεργητικών επιλογών και, κατ' επέκταση, της οθωμανικής δημοσιονομικής πολιτικής, το κρασί ήταν αυτό που τελικά κυριαρχούσε με πολύ μεγαλύτερο παραγόμενο όγκο, γεγονός που δείχνει ότι ήταν πιο αποδοτικό.[50] Πέρα από την κάλυψη ιδίων αναγκών, το μεγαλύτερο τμήμα της παραγωγής εμπορευματοποιείτο για την απόκτηση των απαραίτητων για το νοικοκυριό χρηματικών εισοδημάτων. Με το κεφάλαιο αυτό ο αγρότης θα μπορούσε να αποπληρώσει τις ποικίλες δημοσιονομικές υποχρεώσεις είτε να αγοράσει αγαθά ζωτικά για την επιβίωση, π.χ. δημητριακά, για τα οποία, όπως προαναφέρθηκε, υπήρχε έλλειμμα. Η ύπαρξη, μάλιστα, ενός φόρου αγορανομικής φύσης στη Χώρα των Κυθήρων πιστοποιεί ότι ένα τμήμα της αμπελοκαλλιέργειας διοχετευόταν από την ύπαιθρο στην πρωτεύουσα για κατανάλωση ή για εξαγωγή.[51]

48. Σ. Λαΐου, *Σάμος*, ό.π., σ. 130, υποσ. 9.

49. Στη Σύρο υπολογίζεται ότι το 1670 η προσδοκώμενη παραγωγή μούστου ήταν 155.610 οκάδες, ενώ στην Άνδρο 161.334, βλ. Γ. Βίδρας, *Η αγροτική οικονομία*, ό.π., σ. 66· Η. Κολοβός, *όπου ἦν κῆπος*, ό.π., σ. 33.

50. Αν και δεν έχουμε στοιχεία για τα Κύθηρα, στην Άνδρο το κρασί έχει μεγαλύτερη απόδοση απ' ό,τι τα δημητριακά, παρόλο που τα καυκιά αμπελιών που καταγράφονται, είναι πολύ λιγότερα από αυτά των δημητριακών, βλ. Η. Κολοβός, *όπου ἦν κῆπος*, ό.π., σ. 26, 33.

51. Επρόκειτο για φόρο αντίστοιχο της βενετικής spina, τον οποίο θα εισέπρατταν οι Οθωμανοί για κάθε ένα κύλινδρο κρασιού που εισαγόταν στο βαρόσι (βενετικό

Σημαντική όψη της κυθηραϊκής «βιοτεχνικής» παραγωγής ήταν και η καλλιέργεια του λιναριού και του βαμβακιού, τα οποία πρωτίστως αποτελούσαν την πρώτη ύλη για την κατασκευή ποικίλων ενδυμάτων και υφασμάτων. Συγκρίνοντας τις δύο αυτές καλλιέργειες, το λινάρι φαίνεται ότι αποτελούσε δημοφιλέστερη επιλογή για τους αγρότες, καθώς η δεκάτη του επιβλήθηκε σε 63 οικισμούς του νησιού, ενώ του βαμβακιού σε 23. Η χαμηλότερη διατίμηση του λιναριού, 5 άσπρα ανά λίτρα, σε αντίθεση με τα 10 άσπρα του βαμβακιού, σε συνδυασμό με την πρόσθετη δυνατότητα του αγρότη να βγάζει λάδι από τον λιναρόσπορο, πιθανόν εξηγεί την επικράτηση του λιναριού στη «βιοτεχνική» δραστηριότητα των Κυθήρων.[52]

Η παραγωγή και των δύο καλλιεργειών μετράται σε λίτρες (lidre). Εφόσον στο κατάστιχο γίνεται λόγος για δεκάτη (öşr-i) λιναριού και βαμβακιού, θεωρείται ότι οι Οθωμανοί φορολογούσαν και εδώ το $^{1}/_{10}$ της εκτιμώμενης παραγωγής. Άλλωστε, και για το λινάρι της Πελοποννήσου την ίδια περίοδο απαιτείτο το δέκατο της παραγωγής του.[53] Συνεπώς, η παραγωγή των δύο ειδών θα ήταν η ακόλουθη:

Πίνακας 5
Παραγωγή λιναριού και βαμβακιού

Είδος	Φορολογήσιμη ποσότητα	Συνολική παραγωγή
Λινάρι	274	2.740
Βαμβάκι	60	600
Σύνολο	**334 λίτρες**	**3.340 λίτρες**

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 5, στα Κύθηρα το 1715 η παραγωγή λιναριού και βαμβακιού ανέρχεται στις 3.340 λίτρες και για τα δύο είδη. Για να βρεθεί η αντιστοιχία του μέτρου αυτού θα χρησιμοποιηθεί η αντι-

borgo) της Χώρας. Καθώς η χρηματική του αξία ήταν 1.000 άσπρα, επρόκειτο για 1.000 κυλίνδρους κρασιού, δηλαδή 2.000 οκάδες ή 2.566 χιλιόγραμμα, βλ. Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως*, ό.π., τ. Β΄, σ. 252-255, υποσ. 3· Ε. Μπαλτά, *Οθωμανική απογραφή*, ό.π., σ. 69.

52. G. Leontsinis, *Kythera*, ό.π., σ. 248-249· Konstantinos Moustakas, *The Transition from Late Byzantine to Early Ottoman Southeastern Macedonia (14th-15th Centuries). A Socioeconomic and Demographic Study*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Μπέρμιγχαμ, Μπέρμιγχαμ 2001, σ. 207-211.

53. Πρβλ. Ε. Μπαλτά, «Οι κανουνναμέδες», *ό.π.*, σ. 52, 54.

στοιχία του κανουνναμέ της Πελοποννήσου, σύμφωνα με τον οποίον μία λίτρα μετάξι αντιστοιχεί σε 133 δράμια (dirhem).[54] Εφόσον ένα δράμι ισοδυναμούσε με 3,207363 γραμμάρια[55], η συνολική παραγωγή για το λινάρι και το βαμβάκι ήταν περίπου 1.425 χλγρ. ή 1.111 οκάδες.

Η τελευταία καταγεγραμμένη δραστηριότητα βιοτεχνικού τύπου στο νησί ήταν η μελισσουργία. Η χρήση του μελιού ως αποκλειστικής γλυκαντικής ουσίας στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο μέχρι τον 19ο αιώνα καθιστούσε τη μελισσοκομία ιδιαίτερα ελκυστική και κερδοφόρα επένδυση.[56] Στα Κύθηρα, παρότι δεν είχε τη γεωγραφική εξάπλωση που είχε το λινάρι, εμφανιζόμενη σε 43 οικισμούς, συμμετείχε με μεγαλύτερη ποσόστωση στη συνολική φορολογική επιβάρυνση: 1.550 άσπρα, ποσό που οφείλεται στη διατίμηση της μίας κυψέλης προς 25 άσπρα.[57]

Οι Οθωμανοί φαίνεται ότι θα συνέλεγαν από τα Κύθηρα –όπως και από τη γειτονική Πελοπόννησο– το $^{1}/_{10}$ από τη μελισσοκομική παραγωγή,[58] επομένως φαίνεται ότι το 1715 υπήρχαν στο νησί συνολικά 620 κυψέλες. Καθώς ο Moačanin θεωρεί ότι στην περιοχή του Δούναβη τον 16ο αιώνα από κάθε κυψέλη εξάγονταν 5-8 χλγρ. μελιού, προκύπτει ότι στα Κύθηρα το 1715 παράγονταν από 3.100 μέχρι 4.960 χλγρ. μελιού, ποσότητα που κυμαινόταν μεταξύ 0,7 και 1,1 χλγρ. ανά άτομο.[59]

Σε μελέτη που αναλύει κυθηραϊκά φορολογικά κατάστιχα του 15ου αιώνα, υπογραμμίζεται η σπουδαιότητα της εισφοράς για το πρινοκόκκι (decatia della grana), η οποία αποτελούσε σημαντική ποσόστωση της δημοσιονομικής επιβάρυνσης των χωρικών. Πρόκειται για τους κόκκους του πουρναριού, οι οποίοι χρησιμοποιούνταν ως βαφική ύλη. Η απουσία της εισφοράς αυτής το 1715 υποδηλώνει ότι το πρινοκόκκι δεν συγκαταλεγόταν πλέον στις ενασχολήσεις των νησιωτών, διότι θεωρείται απίθανο ο νέος πολιτικός κυρίαρχος να μην φορολόγησε μια τόσο ανθηρή βιοτεχνική δραστηριότητα.[60]

---

54. *Στο ίδιο*, σ. 54.

55. H. İnalcık, «Metrology», *ό.π.*, σ. 340.

56. Δ. Παπασταματίου, «Η οικονομία», *ό.π.*, σ. 171.

57. Το 1772 καθεμιά κυψέλη κοστολογήθηκε από τους Βενετούς προς 2 σολδία, δηλαδή 2 άσπρα, βλ. Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως*, ό.π., τ. Α′, σ. 204, υποσ. 2· Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σ. 196.

58. Ε. Μπαλτά, «Οι κανουνναμέδες», *ό.π.*, σ. 52-53.

59. N. Moačanin, *Town and Country*, ό.π., σ. 185.

60. M. Koumanoudi, «Fragments», *ό.π.*, σ. 504.

Το κτηνοτροφικό προϊόν

Άλλη σημαντική όψη της αγροτικής οικονομίας του νησιωτικού κόσμου γενικότερα αποτελούσε η κτηνοτροφία, με τα Κύθηρα να μην αποτελούν εξαίρεση. Οι νησιώτες όφειλαν να καταβάλλουν τον φόρο βοσκής (resm-i otlak), ο οποίος ήταν ένα ενοίκιο για τη βοσκή των αιγοπροβάτων σε λιβάδια.[61] Στην πρώτη καταχώριση σχετικά με την κτηνοτροφική επιβάρυνση στη Χώρα ο γραφέας εξηγεί ότι το δόσιμο αυτό θα ήταν είτε σε είδος, 3 πρόβατα στα 100, είτε σε χρήμα, 60 άσπρα ανά κεφάλι, με τον γραφέα να υποχρεούται να δηλώνει κάθε φορά τον τρόπο είσπραξης.[62]

Συνολικά, καταγράφονται 202 αιγοπρόβατα, με 12.120 άσπρα χρηματική αξία. Σε κάθε οικισμό, με εξαίρεση τη Χώρα, καταγράφονται τόσο οι ποσότητες όσο και οι χρηματικές αξίες, με αποτέλεσμα να μην καθίσταται δυνατή η ανάδειξη του τρόπου είσπραξης του εν λόγω φόρου· πάντως, η αναγραφή μόνο του χρηματικού αντιτίμου στην πρωτεύουσα του νησιού υποδηλώνει πιθανόν ότι εκεί ο φόρος όφειλε να καταβληθεί σε χρήμα. Τα 202 ζώα είναι πολύ μικρός αριθμός για το σύνολο της κτηνοτροφικής παραγωγής του νησιού[63] και, όπως εξηγήθηκε, είναι αποτέλεσμα της αναλογίας 3 πρόβατα στα 100. Επομένως, συνάγεται ότι ο συνολικός αριθμός των φορολογούμενων ζώων το 1715 ήταν 6.733 κεφάλια·[64] σε κάθε κάτοικο, δηλαδή, αντιστοιχεί παραπάνω από ένα πρόβατο, ενώ σε κάθε τετραγωνικό χιλιόμετρο του νησιού αναλογούν 24,3 πρόβατα, αριθμός ικανοποιητικός για την κάλυψη των αναγκών των κατοίκων.[65] Πάντως, είναι πιθανό ο καταγραφείς αριθμός να μην ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Συνήθης ήταν, εξάλλου, η απόκρυψη των ζώων από τους ιδιοκτήτες τους, ενώ η ίδια η υφή του φόρου βοσκής δρα κατασταλτικά στην προσπάθεια υπολογισμού του συνολικού αριθμού

61. Για τον φόρο αυτό, βλ. J. Alexander, *Kanunnames*, ό.π., σ. 478-479.

62. Ε. Μπαλτά, *Οθωμανική απογραφή*, ό.π., σ. 69, υποσ. 115. Η επιβάρυνση στη νέα πολιτική πραγματικότητα ήταν λιγότερο επαχθής απ' ό,τι η βενετική. Οι Βενετοί, συγκεκριμένα, ζητούσαν 1 ζώο στα 25 κεφάλια, επομένως 4 στα 100. Μάλιστα, το όριο των 25 μειώθηκε περαιτέρω το 1670, βλ. Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής* διοικήσεως, ό.π., τ. Α΄, σ. 201· G. Leontsinis, *Kythera*, ό.π., σ. 86.

63. M. Kiel, «Islands», *ό.π.*, σ. 40, όπου αποδέχεται ότι ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει το σύνολο των αιγοπροβάτων του νησιού, παρότι και ο ίδιος δηλώνει ότι είναι πολύ μικρός.

64. Η Ε. Μπαλτά βγάζει πολύ μεγαλύτερο αποτέλεσμα, 21.300, το οποίο και αυτό φαίνεται απίθανο να ίσχυε, βλ. Ε. Μπαλτά, *Οθωμανική απογραφή*, ό.π., σ. 37.

65. Και στη Σύρο οι αναλογίες είναι παρόμοιες, βλ. Γ. Βίδρας, *Η αγροτική οικονομία*, ό.π., σ. 69.

των αιγοπροβάτων του νησιού· καθώς ο φόρος σχετιζόταν με τη διακινούμενη κτηνοτροφική δραστηριότητα, ήταν πιθανόν ένας σημαντικός αριθμός ζώων να μην αποτυπώθηκε στην οθωμανική απογραφή.[66]

Τα αιγοπρόβατα δεν αποτελούσαν, το 1715, τη μοναδική όψη της κτηνοτροφικής δραστηριότητας των Κυθήρων, απλώς αυτά αποτελούσαν τις μόνες κτηνοτροφικές μονάδες φορολογικού ενδιαφέροντος για την Ύψηλή Πύλη. Τα βοοειδή, τα άλογα και τα πουλερικά δεν φορολογούνταν γενικά από τους Οθωμανούς, ενώ η απουσία του φόρου των χοίρων (resm-i hınzır) αποδεικνύει και την απουσία οργανωμένης χοιροτροφίας.[67] Σημαντική διάσταση της ζωοτεχνικής οικονομίας του νησιού πρέπει να αποτελούσαν τα οικόσιτα ζώα, τα οποία, όμως, διέφευγαν των φορολογικών θεωρήσεων του οθωμανικού κράτους, επομένως και της καταγραφής τους. Κάθε νοικοκυριό διατηρούσε έναν μικρό αριθμό ζώων, τα οποία κάλυπταν τις βασικές του ανάγκες για γάλα, τυρί, βούτυρο, αβγά, μαλλί, δέρμα, κοπριά, ζωικό λίπος και δευτερευόντως κρέας.[68] Πρέπει ακόμα να αναφερθεί ότι, πέραν της οικιακής κατανάλωσης, το τυρί, το μαλλί και το δέρμα υφίσταντο και περαιτέρω επεξεργασία ή εμπορευματοποιούνταν, συνιστώντας μια ακατάγραφη μεν πλην σημαντική βιοτεχνική δραστηριότητα των αγροτών.[69]

Θεωρώντας ότι τα 6.733 αιγοπρόβατα αποτελούν το σύνολο των αιγοπροβάτων των Κυθήρων, μπορούμε, με βάση τις αναλογίες που προτείνει ο Moačanin για την περιοχή του Δούναβη, να δώσουμε ενδεικτικές ποσότητες της κτηνοτροφικής παραγωγής στο νησί, λαμβάνοντας υπόψη τις διαφορετικές συνθήκες διατήρησης κοπαδιών στις δύο περιοχές. Συγκεκριμένα, διαπιστώνεται ότι το 1715 στο νησί υπήρχαν 24.558 χλγρ. διαθέσιμου προς βρώση κρέατος και 188.520 λίτρα γάλακτος, τα οποία αντιστοιχούσαν σε 5,3 χλγρ. και 41 λίτρα, αντίστοιχα, ανά Κυθήριο.[70]

Στο κατάστιχο δεν καταγράφεται φόρος σχετικός με την αλιεία.[71]

---

66. Σ. Ασδραχάς, «Η αγροτική οικονομία», *ό.π.*, σ. 189.

67. Σύμφωνα με νοταριακές πράξεις του 16ου αιώνα, φαίνεται ότι στο νησί εκτρέφονταν γουρούνια. Λογικά θα υπήρχαν και το 1715, αλλά θα ήταν οικόσιτα, βλ. Ε. Δρακάκης, *Εμμανουήλ Κασιμάτης*, ό.π., σ. 220.

68. Σ. Ασδραχάς, «Η αγροτική οικονομία», *ό.π.*, σ. 309· Δ. Παπασταματίου, «Η οικονομία», *ό.π.*, σ. 173.

69. Για τον 15ο αιώνα, βλ. σχετικά M. Koumanoudi, «Fragments», *ό.π.*, σ. 510.

70. Για τις αναλογίες αυτές, βλ. N. Moačanin, *Town and Country*, ό.π., σ. 190. Οι ποσότητες αυτές είναι κοντά σε εκείνες που εξήχθησαν για την Άνδρο το 1670, βλ. Η. Κολοβός, *ὅπου ἦν κῆπος*, ό.π., σ. 41.

71. Αντιθέτως, τέτοιοι φόροι είχαν επιβληθεί στη Σύρο και την Άνδρο, βλ. Γ. Βίδρας, *Η αγροτική οικονομία*, ό.π., σ. 59· Η. Κολοβός, *ὅπου ἦν κῆπος*, ό.π., σ. 42.

Παρότι η απουσία αυτή, σε συνδυασμό με την ανυπαρξία παραθαλάσσιων οικισμών τη δεδομένη χρονική περίοδο, καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο μη ενασχόλησης των κατοίκων με την αλιευτική δραστηριότητα, είναι γνωστό ότι πολλοί Κυθήριοι συνδύαζαν τις αγροτικές ή κτηνοτροφικές ενασχολήσεις τους με το ψάρεμα. Το ψάρι κάλυπτε πρωτίστως τοπικές ανάγκες, αλλά, λόγω του υψηλού κόστους, ήταν μάλλον πολυτέλεια.[72] Διαδεδομένη στο νησί πρέπει να ήταν και η κυνηγετική δραστηριότητα, η οποία δεν φορολογείτο, γενικά, από τους Οθωμανούς. Λόγω της γεωγραφικής θέσης του νησιού και τη λειτουργία του ως τόπου διέλευσης πολλών αποδημητικών πουλιών, οι κάτοικοι είχαν τη δυνατότητα να ασχοληθούν και με το κυνήγι τέτοιων πτηνών, προωθώντας τα ύστερα στην αγορά.[73]

Μεταποιητική δραστηριότητα – εγκαταστάσεις

Παρότι δεν αποτελούν φόρους επί της παραγωγής per se, οι επιβαρύνσεις επί της μεταποίησης εντάσσονται στο πλαίσιο της αγροτικής δραστηριότητας, καθώς η μεταποίηση προϋπέθετε την επεξεργασία της πρώτης ύλης. Στην Τσούκα (Κύθηρα), το σύνολο των 1.170 άσπρων για αυτήν τη φορολογική κατηγορία αφορούσε αποκλειστικά στους μύλους του νησιού. Κάθε μύλος, ο οποίος καταχωριζόταν ως «θύρα» (bâb), φορολογείτο σύμφωνα με τον χρόνο λειτουργίας του. Στα Κύθηρα μαρτυρούνται μύλοι που λειτουργούσαν ολόκληρο τον χρόνο και φορολογούνταν με 60 άσπρα έκαστος, αλλά και μύλοι που ο χρόνος λειτουργίας τους ήταν εξαμηνιαίος και φορολογούνταν με 30 άσπρα.[74] Οι ιδιοκτήτες των μύλων ήταν

72. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Η αλιεία στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Μια πρώτη καταγραφή», *Τα Ιστορικά* 45 (2006), σ. 330.

73. G. Leontsinis, *Kythera*, ό.π., σ. 242-243. Οι περιηγητές Wheler και Spon αναφέρουν ποικιλία ζώων που συνάντησαν στο νησί και δεν απαντούν στο κατάστιχο (ορτύκια, πέρδικες, λαγοί, γεράκια), συμπληρώνοντας ότι οι κάτοικοι ήταν «αφοσιωμένοι» στο κυνήγι, βλ. George Wheler – Jacob Spon, *A journey into Greece by George Wheler, Esq., in company of Dr. Spon of Lyons in six books. Containing I. A Voyage from Venice to Constantinople. II. An Account of Constantinople and the Adjacent Places. III. A Voyage Through the Lesser Asia. IV. A Voyage from Zant Through Several Parts of Greece to Athens. V. An Account of Athens. VI. Several Journeys from Athens, Into Attica, Corinth, Boeotia, &c. With Variety of Sculptures*, Λονδίνο 1682, σ. 48.

74. Τον 15ο αιώνα στο νησί οι μύλοι φορολογούνταν με δύο υπέρπυρα τον χρόνο. Με βάση την αναλογία 1 υπέρπυρο=12,5 άσπρα, που μαρτυρείται το 1425 στη Θεσσαλονίκη, η φορολογική επιβάρυνση των μύλων ήταν 25 άσπρα, βλ. Ε. Λιάτα, *Φλωρία*, ό.π., σ. 237· M. Koumanoudi, «Fragments», *ό.π.*, σ. 507.

συνήθως άτομα με οικονομική επιφάνεια, λόγω του ιδιαίτερα υψηλού κόστους κατασκευής τους, χωρίς να αποκλείονται, βέβαια, και περιπτώσεις συνιδιοκτησίας. Όποιο και αν ήταν το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς πάντως, τα εργαστήρια μπορούσαν να ενοικιαστούν σε ακτήμονες και μικροϊδιοκτήτες, και να τα λειτουργούν αυτοί.[75]

Συνολικά καταχωρίζονται 22 μύλοι, εκ των οποίων οι πέντε λειτουργούσαν για 6 μήνες και οι υπόλοιποι 17 όλον τον χρόνο. Δεν διευκρινίζεται, όμως, από τον Οθωμανό γραφέα αν κινούνταν με τη δύναμη του αέρα ή του νερού. Οι μύλοι καταγράφονται σε πέντε οικισμούς του ναχιγιέ Ποταμού και στην κωμόπολη του Μυλοποτάμου. Η ύπαρξη υδάτινων πόρων στον Μυλοπόταμο, που σχημάτιζαν αρκετούς καταρράκτες, είχε ως αποτέλεσμα την κατασκευή πολλών μύλων εκεί, όπως αποτυπώνεται και στο όνομα του οικισμού.[76] Ακόμη, η καταγραφή μίας αποθήκης εκεί, της μοναδικής που εμφανίζεται στο κατάστιχο, αποδεικνύει τη μεγάλη ποσότητα σιτηρών που αλέθονταν στην περιοχή, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η ανάγκη για αποθήκευση. Γενικά, πάντως, οι ανάγκες κάθε νοικοκυριού ικανοποιούνταν και από τους χερόμυλους, οι οποίοι, όμως, δεν εμφανίζονται στο κατάστιχο και ο αριθμός τους δεν μπορεί να καθοριστεί.[77]

Από την απογραφή απουσιάζουν εργαστήρια μεταποίησης, τα οποία δεν φορολογούνταν από τους Οθωμανούς, όπως αργαλειοί και φούρνοι, αλλά και εργαστήρια που φορολογούνταν κανονικά, όπως ελαιοτριβεία, ασβεστοκάμινοι και αγγειοπλαστεία.[78] Ειδικά η μη καταγραφή ελαιοτριβείων γεννά ερωτήματα, λόγω της σπουδαιότητας της ελαιοκαλλιέργειας στο νησί. Πιθανόν η έλλειψη αυτή να υποδηλώνει ότι το παραγόμενο λάδι ήταν αποτέλεσμα οικιακής επεξεργασίας, προορισμένο αποκλειστικά για εσωτερική κατανάλωση.[79] Η απουσία ελαιοτριβείων διαπιστώνεται και στη βενετική απογραφή του 1757, στην οποία καταγράφηκαν λεπτομε-

75. Η. Κολοβός, *όπου ἦν κῆπος*, ό.π., σ. 52-53.

76. Εμμανουήλ Π. Καλλίγερος, *Κυθηραϊκά τοπωνύμια. Ιστορική γεωγραφία των Κυθήρων*, Αθήνα 2011, σ. 193.

77. Σπύρος Ι. Ασδραχάς, «Η κατανομή και η σύνθεση της βιοτεχνίας. Βιοτεχνία της υπαίθρου και βιοτεχνία των πόλεων», Σπύρος Ι. Ασδραχάς κ.ά., *Ελληνική οικονομική ιστορία*, ό.π., τ. Α′, σ. 386.

78. Τέτοιοι φόροι προβλέπονταν για την Πελοπόννησο το 1715, βλ. Ε. Μπαλτά, «Οι κανουνναμέδες», *ό.π.*, σ. 53-54. Σε νοταριακό έγγραφο του 1565, βέβαια, γίνεται αναφορά σε ένα καμίνι που κάνει τα «τζήκαλα» (τσουκάλια), βλ. Ε. Δρακάκης, *Εμμανουήλ Κασιμάτης*, ό.π., σ. 322.

79. Πρβλ. Γ. Βίδρας, *Η αγροτική οικονομία*, ό.π., σ. 64, για τη μη καταγραφή ελαιοτριβείων στη Σύρο.

ρώς τα εργαστήρια μεταποίησης του νησιού.[80] Συνεπώς, φαίνεται ότι η όποια επεξεργασία γινόταν με κυλίνδρους, χειροκίνητους δηλαδή μύλους.[81]

Η απουσία (;) των μοναστηριών

Ενδιαφέρον προκαλεί και η απουσία καταγραφής των μονών του νησιού από το κατάστιχο. Η ενεργή οικονομική τους δραστηριοποίηση σε ποικίλους τομείς του καθημερινού βίου γενικά[82] θα ήταν δυνατόν να αποτυπωθεί στους φόρους που όφειλαν να καταβάλλουν τα μοναστήρια στους Οθωμανούς. Η μη καταγραφή τους εκ πρώτης όψεως υποδηλώνει είτε ανυπαρξία μοναστηριών είτε ασήμαντη οικονομική δραστηριότητα. Είναι γνωστό, όμως, ότι στο νησί υπήρχαν μοναστήρια, τα οποία, μάλιστα, κατείχαν μεγάλες εκτάσεις γης και αποτελούσαν σημαντικό οικονομικό και γαιοκτητικό παράγοντα του νησιού.[83] Παρότι σε αντίστοιχες νησιωτικές περιπτώσεις του οθωμανικού κόσμου τα μοναστήρια καταχωρίστηκαν στις απογραφές κανονικά[84], η απουσία τους στα Κύθηρα είναι πιθανό να υποδηλώνει είτε την ολική απαλλαγή από φόρους είτε τη φορολόγησή τους μέσω των ιερέων και των καλογέρων, οι οποίοι καταγράφονται μαζί με τους υπόλοιπους φορολογούμενους. Όποιος και αν είναι ο λόγος της απουσίας των μοναστηριών από το κατάστιχο, η διαπίστωση αυτή είναι αξιοσημείωτη.

Συμπεράσματα

Το οθωμανικό κατάστιχο του 1715 για τα Κύθηρα, το οποίο συντάχθηκε βασιζόμενο σε επιτόπια έρευνα, αναδεικνύει μια αγροτική οικονομία που δεν παρεκκλίνει από τις καλλιεργητικές νόρμες του νότιου ελλαδικού χώρου. Κυρίαρχη θέση στα κυθηραϊκά χωράφια καταλάμβαναν τα δημητριακά. Τα ιδιαίτερα χαμηλά ποσοστά τους, όμως, αδυνατούσαν να καλύψουν τις ανάγκες των νησιωτών, με αποτέλεσμα το έλλειμμα αυτό να συμπληρώνεται από τις

80. Α. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως*, ό.π., τ. Α′, σ. 211.

81. Μανώλης Ι. Δαπόντες, *Η ελιά και τα λιοτρίβια στα Κύθηρα (Τσιριγώτες πρωτοπόροι)*, Κύθηρα 2008, σ. 25.

82. Για τον σημαντικό ρόλο των μοναστηριών στην κοινωνική και οικονομική ζωή, σε μια διαχρονική προσέγγιση από τους μεσαιωνικούς χρόνους μέχρι σήμερα, βλ. Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Ηράκλειο 2011.

83. G. Leontsinis, *Kythera*, ό.π., σ. 73.

84. Γ. Βίδρας, *Η αγροτική οικονομία*, ό.π., σ. 77-84· Η. Κολοβός, *ὅπου ἦν κῆπος*, ό.π., σ. 20.

υπόλοιπες δραστηριότητες. Πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτιζαν οι άλλες δύο μεσογειακές καλλιέργειες, το αμπέλι και η ελιά, ενώ σημαντική θέση διατηρούσε και η κτηνοτροφία. Από την άλλη, δραστηριότητες «βιοτεχνικού» τύπου, όπως το βαμβάκι, το λινάρι και η μελισσουργία, δεν πρέπει να υποτιμηθούν.

Πέραν αυτών, η παραγωγική δυναμική κάθε νοικοκυριού ξεχωριστά, αν και απούσα από το κατάστιχο, συνιστούσε έναν αφανή πυλώνα επιβίωσης του Κυθήριου αγρότη. Καταρχάς, η καταγραφή μιας αραιής –έως και ανύπαρκτης– παραγωγής οσπρίων και οπωρικών στο κατάστιχο μπορεί εκ πρώτης όψεως να αποδεικνύει μικρό παραγωγικό όγκο, ωστόσο το πιθανότερο είναι ότι κάθε αγρότης διατηρούσε κήπο και καλλιεργούσε όσπρια, τα οποία προορίζονταν αποκλειστικά για αυτοκατανάλωση· οι μικρές ποσότητες, όσο αμελητέες και αν ήταν για τον Οθωμανό γραφέα, ήταν ζωτικότατες για την καθημερινή διατροφή του χωρικού. Αντίστοιχα, δεδομένη πρέπει να θεωρείται και η διατήρηση οικόσιτων ζώων, τα προϊόντα των οποίων (γάλα, βούτυρο, μαλλί κ.λπ.) συνεισέφεραν στην κάλυψη των βιοτικών αναγκών των νησιωτών, ενώ σημαντική εισοδηματική πηγή πρέπει να αποτελούσε και το ψάρεμα όπως και το κυνήγι, δραστηριότητες που επίσης απουσιάζουν εντελώς από την οθωμανική απογραφή. Τέλος, μεγάλο μέρος των νοικοκυριών διατηρούσε μηχανές μεταποίησης, όπως πηγάδια, αργαλειούς, χερόμυλους, κυλίνδρους για άλεσμα της ελιάς κ.ά., γεγονός που αναδεικνύει μια μεταποιητική δραστηριότητα μικρής μεν κλίμακας αλλά πολύ ζωηρότερης των 22 μύλων και της μίας αποθήκης που συναντάμε στο κατάστιχο.

Μπορεί η παραγωγική δυναμική κάθε κυθηραϊκού νοικοκυριού να μην ενέπιπτε στις δημοσιονομικές διατάξεις της Κωνσταντινούπολης, επομένως δεν αποτυπώθηκε και στις σελίδες του καταστίχου της Τσούκας, ωστόσο μέσα από την οθωμανική καταγραφή αναδεικνύεται μια ζωηρή αμπελουργική παραγωγή, η οποία ξεπερνά κατά πολύ την αντίστοιχη παραγωγή άλλων νησιωτικών κοινωνιών του Αιγαίου. Το «πολύ καλό» κρασί των Κυθήρων, που γεύτηκαν και οι περιηγητές Wheler και Spon το 1675,[85] πέρα από την εσωτερική κατανάλωση, εξαγόταν με στόχο την απόκτηση χρηματικού κεφαλαίου, χρήσιμου για την επιβίωση του κυθηραϊκού νοικοκυριού. Με ένα τέτοιο αμπελουργικό πλεόνασμα φαίνεται ότι τα Κύθηρα ήταν τελικά το νησί του Διονύσου και όχι της Αφροδίτης.[86]

85. G. Wheler – J. Spon, *Journey*, ό.π., σ. 48.

86. Σύμφωνα με μια εκδοχή από τη μυθολογία, η θεά Αφροδίτη καταγόταν από τα Κύθηρα, βλ. χαρακτηριστικά, Εμμανουήλ Π. Καλλίγερος, *Εδώ γεννήθηκε η Αφροδίτη... Συνοπτική ιστορία των Κυθήρων*, Αθήνα 2001.

SUMMARY

Spyros Gasteratos, *The island of Aphrodite or Dionysus? The agrarian economy of Kythera according to the ottoman cadastral survey of 1715*

The aim of this article is to investigate the agrarian economy of Kythera in 1715, after the conquest of the island by the Ottomans during the Ottoman-Venetian War (1715). The source on which the research is based, is Kythera's (Çuka adası for the Ottomans) cadastral survey (*tahrir defteri*) which was carried out by the new political dominant and has been published by Evangelia Balta. Bearing in mind that Ottoman *tahrirs* had a fiscal usage for the Sublime Porte and their serial data based on anticipated, not real, production, the various tax units are being analyzed. Through survey's pages, Kythera's economic activity is being showed; grain, legumes, onions, olive oil, grape must, flax, beehives, cotton, stock farming. The low productivity in grain is being replaced by the vigorous olive oil and grape must productions, the important stock-farming, flax, cotton and beehive productions as well. Especially grape cultivation was by far the biggest crop of the island in 1715; indeed, the 735.005 kilograms of grape must that have been estimated as Kythera's total production, feature the island as an important wine center and, subsequently the island of Dionysus, the ancient god of wine-making and not the island of Aphrodite, who according to Greek mythology was born in Kythera. As far as the equipment is concerned, it was plain, limited to 22 mills in the whole island. By using sources of the Venetian era and by drawing on examples from the Ottoman island world, is being realized that the Kythereans had in their possession gardens, domestic animals and the essential equipment for the processing of their production; apart from these, fishing and hunting constituted an important activity which was not illustrated in the Ottoman survey.